

СУСПІЛЬНА ГЕОГРАФІЯ

УДК 911.3

О.Г. Топчієв, доктор геогр. наук, професор
З.В. Тітенко, канд. геогр. наук, доцент
А.М. Шашеро, канд. геогр. наук, наук. співр.
кафедра економічної та соціальної географії
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна

ПРОБЛЕМИ РАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ТЕРИТОРІЇ ПРИМОРСЬКИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Стрижневою проблемою організації території для приморських регіонів країни виступає раціональне природокористування та господарське використання. Основним засобом забезпечення сталого розвитку приморських регіонів, удосконалення природокористування є проведення функціонального зонування території з врахуванням закономірностей природно-господарського ешелонування, фактору сумісності функцій, національних та регіональних пріоритетів розвитку господарства.

Ключові слова: приморські регіони, природокористування, ешелонування території, екологічні мережі.

Вступ

У численних і різноманітних програмах екологічного захисту морів морські басейни звичайно розглядають поєднано з водозборами головних річок та прилеглими територіями. Приморські регіони України у такому контексті кількаразово розглядалися у масштабних міжнародних проектах і лишаються серед головних напрямків екологічного оздоровлення Азово-Чорноморського басейну у наш час. Коротко розглянемо цільові настанови і деякі результати таких проектів і програм.

Впродовж 1992-1997 років були реалізовані два масштабних міжнародних проекти з проблем екологічного оздоровлення Чорного моря. Всесвітній банк реалізував міжнародний проект з питань інтегрованого управління береговими зонами у басейні Чорного моря. Протягом 1992-1996 років групи спеціалістів причорноморських країн – Болгарії, Грузії, Росії, Румунії, Туреччини та України, досліджували екологічну ситуацію у берегових зонах своїх країн і розробляли принципи і методи інтегрованого управління ними. Головна особливість цього проекту полягала у пошуках регламентів і нормативів природокористування у берегових зонах на рівні міжнародних стандартів та узгоджених на міжнародному рівні принципів інтегрованого управління морськими узбережжями.

В рамках цього проекту для фахівців Грузії, Росії та України було організовано місячне (березень-квітень 1994 р.) стажування у США з проблем інтегрованого управління береговими зонами, яке охопило морські узбережжя від Бостона до Нью-Орлеана*.

Восени 1997 р. відбувся міжнародний симпозіум Релігія – наука – екологія: Чорне море в екологічній кризі. Його організували видатні церковні ієрархи – Вселенський патріарх Варфоломій I, глава Англійської церкви Джон Пергамонський, глави церков причорноморських і сусідніх країн. У складі оргкомітету симпозіуму були віце-президент США Алберт Гор та легендарний Жак Ів Кусто. Наукова конференція була організована у формі чорноморського круїзу за маршрутом Трабзон (Туреччина) – Батумі (Грузія) – Новоросійськ (Росія) – Ялта (Україна) – Одеса (Україна) – Констанца (Румунія) – Варна (Болгарія) – Стамбул (Туреччина) – Салоніки (Греція). Симпозіум мав великий резонанс і спричинив посилений інтерес науковців, управлінців, громадськості до проблем екологічного захисту Чорного моря та раціонального природокористування у берегових зонах.

Метою статті є визначення та аналіз проблем раціонального природокористування та раціональної організації території приморських регіонів України.

Об'єктом досліджень є приморські регіони України. **Предметом дослідження** є напрямки раціонального природокористування в межах приморських регіонів та проблеми оптимальної організації їх території для потреб планування та управління.

Матеріали досліджень та їх аналіз

Стрижневою проблемою організації території для приморських регіонів країни виступає раціональне господарське використання *берегових зон*, які окремі дослідники називають також *прибережними смугами морів*. У багатьох країнах берегові зони (БЗ) розглядають як своєрідний і цінний територіально-аквально-ресурс, що має надзвичайно високу аттрактивність для розселення населення та розміщення багатьох видів господарської діяльності. Як приклад, у БЗ Одеського регіону зосереджено майже три чверті його людського та економічного потенціалу. У багатьох країнах світу БЗ мають особливий адміністративний статус: ними управляють так звані *берегові комісії*, до яких входять представники всіх владних рівнів – від територіальних громад до регіональних і загальнодержавних органів влади. Розроблено спеціальне законодавство, що регламентує і нормує природокористування у берегових зонах. В Україні проблема БЗ одержала першу розробку на початку 1990-х років, коли під егідою Мінприроди була створена робоча група для підготовки національної доповіді України про стан і перспективи впровадження у прибережних смугах морів країни інтегрованого управління територіями замість традиційного галузевого.

* У цій роботі поняття «берегова зона» вживається некоректно: див. Геогр. енцикл. України. Т 1, С. 83.

З береговими зонами пов'язані найбільш гострі екологічні проблеми приморських регіонів і прилеглих морських акваторій. З одного боку, у берегових зонах концентрується населення, забудова, інфраструктура, господарська діяльність, і така концентрація, як правило, має тенденцію до зростання. З другого – для морських узбереж властиві інтенсивні берегові процеси абразії, замулювання, зсувів. Прилегли морські акваторії, як правило, мілководні шельфи що мають невисоку спроможність самоочищення. До того ж саме у БЗ спрямовують свій стік великі і малі річки, що охоплюють своїми водозборами величезні території і збирають антропогенно-техногенні забруднення зі своїх басейнів. У міжнародних програмах екологічного захисту морів зменшення антропогенно-техногенних навантажень на берегові зони розглядають як головний напрям розв'язання проблеми.

Морські узбережжя і берегові зони в цілому привертають посилену увагу у проектах формування *екологічних мереж (екомереж)* – міжнародних, національних, регіональних. У проекті Всеєвропейської екологічної мережі (1995 р.) встановлений Азово-Чорноморський природний коридор, що охоплює всі морські узбережжя України. Двома законами України (2000 р. та 2004 р.) затверджена програма формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки, до складу якої увійде більша частина берегових зон країни. Постанова Кабінету Міністрів України (2000 р.) зобов'язала уряд АРК та обласні державні адміністрації розробити концепції і програми формування регіональних екологічних мереж. Як приклад, на даний час розроблена та затверджена концепція та програма регіональної екологічної мережі Одеської області, складена ескізна картосхема екомережі. Така ж робота виконана кримськими географами.

Створення національної та регіональних екомереж означатиме, що в Україні та її регіонах будуть сформовані *природні каркаси екологічної безпеки* територій та акваторій. Створення національних екомереж всіма країнами Азово-Чорноморського басейну істотно посилить координацію міжнародних зусиль з екологічного захисту Чорного моря, оскільки екомережі різних країн необхідно узгоджувати і стикувати між собою, маючи на увазі майбутню макрорегіональну екологічну мережу Азово-Чорноморського басейну та прилеглих країн.

Наскрізною проблемою для всіх приморських регіонів виступають геодинамічні *процеси у береговій зоні*. Прибережна смуга морів України охоплює майже 2/5 всієї довжини узбережжя Чорного та Азовського морів. Довжина берегів Чорного моря дорівнює 1628 км від дельти Дунаю до мису Такіл при вході в Керченську протоку. З них 553 км (або 34,0%) є стабільними і динамічно стабільними. Активними кліфами різних типів зайнято 486 км довжини берега (або 29,9%), при цьому, основна кількість абразивних ділянок складена глиняними та піщаними осадовими породами неоген-антропогена. Акумулятивні форми берегового рельєфу розповсюджені вздовж 589 км берега (або 39,1%), переважають форми з відступаючою морською лінією берегу, а ті, що нароста-

ють, мають довжину всього біля 48 км (або 3%). Крім того, зростає біля 53 км берега на морському краю дельти Дунаю. Стосовно Азовського моря, довжина його берегів, включаючи лагуну Сиваш, дорівнює 1 207 км. Не враховуючи Сиваш, берег простягається на 824 км, з яких активно руйнується морем 484 км (або 58,8%), в тому числі морський край акумулятивних форм займає 155 км (або 18,8%).

Чорноморський басейн по типу взаємодії з сушею його північного берега може бути віднесеним до посттрансгресійного. В його береговій зоні переважаючими є деструктивні процеси. Ведучим процесом є абразія, яка призводить до втрати прибережних земель близько 100 гектарів на рік. Наслідки сильного шторму 14 – 15 листопада 1992 р., коли південно-східний вітер досягав швидкості 39 м/с, мали катастрофічний характер. Його впливу зазнав північний берег Азовського моря і Каркінітської затоки Чорного моря.

Абсолютно переважає механічна абразія, що є результатом механічної енергії морських хвиль і хвильових течій в береговій зоні. Елементи біогенної абразії найбільш помітно з'являються в районах Бакальської коси, Тарханкутського і Керченського півостровів.

Максимальні швидкості абразії розвиваються на глинистих берегах, що найбільш помітно реагують на хвильовий вплив. Середні річні швидкості руйнування берегів за багаторічний період становлять 3 - 4 м, а максимальні – 18 – 20 м (райони мису Бурнас, коси Тендра, коси Бакал). Приблизно з такими швидкостями відступають берегові лінії піщаних берегів, наприклад, на терасі Шагани біля миса Євпаторійського, на пересипі озера Устрічне.

Акумулятивні форми переважно представлені класичними косами і косами азовського типу. Для акумулятивних форм характерні значний діапазон довжини (від 0,3 до 72,5 км) та ширини (від 0,1 до 4,5 км), при невеликій висоті (до 1,5 – 3,0 м).

Важливою властивістю Чорноморсько-Азовського узбережжя є лиманно-гирлові комплекси. Особливе місце серед них займають 14 лиманів (загальною площею 2500 кв. км) у межиріччі Дунай-Дніпро.

Виключна цінність прибережних водно-болотних угідь полягає в тому, що вони є базою для відтворення запасів деяких видів риби, а ряд цінних комплексів має міжнародне значення для місцеперебування водоплавних птахів. Ці цінні природні комплекси складають більше 100 тис.га.

У 1994 р. країни ЄС започаткували програму екологічного оздоровлення Балтійського моря на засадах *планування території* всього басейну Балтики. Цей проект являє собою принципово новий підхід, за яким головним напрямом екологічного захисту морського басейну стає господарське впорядкування прилеглих територій і річкових басейнів. Україна запозичила такий підхід наприкінці 1990-х років, коли була визнана необхідність розроблення Генеральної схеми планування території України (постанова Кабінету Міністрів України, 1997 р.). Ця робота була виконана впродовж 2000 – 2001 років державним про-

ектним інститутом «Діпромісто» [1], затверджена законом України (2002 р.) і відзначена Державною премією України (2003 р.). На даний час розробка схем планування територій поширюється на регіональний рівень. Зокрема, близька до завершення схема планування території Одеського регіону. Показово, методологія планування територій вже увійшла до навчальних програм вітчизняних університетів [7].

Планування територій регіонів являє собою проектні розробки, які виконуються у вигляді тематичних серій картосхем середніх і крупних масштабів, що представляють природно-ресурсне середовище регіону, розселення населення та розміщення основних видів господарської діяльності. Впорядкування *природного середовища* має на меті посилення охорони природи та покращення соціально-екологічної ситуації в регіоні. Цільова настанова цього напрямку – формування природних каркасів екологічної безпеки регіонів, зокрема у вигляді регіональних екомереж. Проектна розробка *розселення населення* регіону має на меті створення більш сприятливої соціально-екологічної ситуації, особливо для промислових районів і великих міст, забезпечення транспортної доступності до місць праці та відпочинку, підвищення якості життя населення регіону. Перспективне *розміщення виробництва* повинне забезпечити зниження техногенного тиску на довкілля та зростання економічної ефективності економіки регіону. Методологічним стрижнем планування територій слугує поєднаний просторовий аналіз природи – населення – господарства регіону, орієнтований на обґрунтування їх оптимальних поєднань і комплексів для кожної ділянки, кожного поселення. Подальший огляд стисло представляє кілька ключових проблем *раціонального природокористування та організації території* приморських регіонів України, орієнтованих на їх екологічне оздоровлення та на зменшення антропогенно-техногенного тиску на водні об'єкти та морський басейн в цілому. Зрозуміло, що оптимізація взаємодії суспільства з природою у приморських регіонах, зокрема в берегових зонах, лишається актуальною, багатоаспектною і складною проблемою.

Генеральна схема планування території України представляє планувальну структуру та види переважного використання території, для приморських регіонів країни показані схеми їх функціонального зонування та режими господарського використання. На особливу увагу заслуговують приморські території, що виділяються високим антропогенно-техногенним навантаженням.

Приморські регіони України систематизовані за видами переважного використання території [1].

I. Зони урбанізації – території з інтенсивною, переважно промисловою міською житловою та громадською забудовою, в межах якої виділені:

а) *підзона з критичним рівнем виробничо-містобудівного освоєння* (Одеська агломерація, Запорізька агломерація, Донецько-Макіївська агломерація, а також міста Сімферополь, Севастополь, Миколаїв, Херсон, Маріуполь;

б) підзона з високим рівнем виробничо-містобудівного освоєння (Словінсько-Краматорсько-Костянтинівська агломерація);

в) підзона з середнім рівнем виробничо-містобудівного освоєння (Красноперекопський і Керченський промислові вузли).

Для зони урбанізації передбачена регламентація подальшого містобудівного розвитку та заходи з екологічного оздоровлення територій.

II. *Зони сільського господарства* – території переважно агропромислового виробництва та сільської забудови, переважають у всіх приморських регіонах. Необхідно зауважити, що в Одеській і Херсонській областях та в Криму у 1960 – 1980-х роках було поширене зрошуване землеробство, на основі якого сформувався особливий тип гідромеліоративно-землеробського природокористування зі своєрідним переліком природоохоронних та екологічних проблем.

III. Зони природних ландшафтів, що підлягають особливій охороні і потребують жорсткої регламентації природокористування. Таким є, зокрема, ділянки і об'єкти природно-заповідного фонду. Курортні, оздоровчі та рекреаційні території, землі водного фонду, полезахисні насадження. З 2000 року зазначені категорії земель повинні відноситись до складу *екологічних мереж* – національної та регіональних [2, 3, 4]. На даний час Законом України (2000 р.) затверджена загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України як складової Все європейської екомережі. Для її реалізації передбачено: кількаразове (у 2 – 4) рази розширення площі земель природоохоронного призначення; вилучення малопродуктивних і деградованих сільськогосподарських угідь і відновлення на них природних ландшафтів; скорочення земель промисловості, транспорту, зв'язку та оборони, перш за все земельних ділянок, що втратили природний стан; встановлення на місцевості земель водного фонду – водоохоронних і прибережних захисних смуг навколо водних об'єктів; збільшення площ лісів і лісосмуг навколо промислових та житлових зон та сільськогосподарських угідь.

Поєднане дослідження природно-географічних умов та особливостей організації господарської діяльності свідчить про те, що для приморських регіонів властиве виражене *природно-господарське ешелонування території*. Природно-господарське ешелонування регіонів, зокрема, виявляється у існуванні декількох ешелонів господарського освоєння відносно берегової лінії моря та у формуванні відмінних за інтенсивністю господарського використання і розподілом господарських об'єктів функціональних зон як на суходолі, так і на прибережній акваторії. Найбільш чітко таке ешелонування території виражене в межах Одеської області.

Територіальна диференціація господарської діяльності розподіл господарських функцій та зміна інтенсивності господарського використання на території регіону спостерігається за такими напрямками:

- умовно перпендикулярному лінії берега;
- в горизонтальному напрямку вздовж узбережжя моря;
- відповідно до осередків найбільшої концентрації та зон їх впливу.

Основними факторами які визначають природно-господарське ешелонування регіонів, з одного боку, є їх приморське положення, а з іншого зональні відмінності природних (зокрема агрокліматичних) умов в його межах. Зональні природні особливості простежуються в існуванні різних природних зон та підзон, відмінностей за кліматичними, агрокліматичними умовами, в поширенні зональних типів ґрунтів, ландшафтів та ін. Все це зумовлює виділення в межах регіону декількох сільськогосподарських зон: лісостепової, центральностепової, сухостепової. Існування осередків максимальної концентрації населення та господарства – великих міст спричиняє формування азональних приміських сільськогосподарських зон.

Приморське положення вплинуло, в першу чергу, на формування своєрідного типу територіальної організації господарства – *приморсько-фасадного*. Так в межах регіонів головні економічні центри – портово-промислові центри, а також рекреаційні центри та найбільші міста, розміщені вздовж узбережжя моря та по нижній течії річок Дунаю, Південного Бугу, Дніпра. Така організація території є результатом прояву загальної закономірності розвитку приморських регіонів (приморських зон) з потужними портово-промисловими функціями відповідно до якої переважна частина населення (особливо міського), господарства концентрується безпосередньо уздовж узбережжя, або у максимальному наближенні до контактного фронту суші і моря.

Теоретична модель природно-господарського ешелонування приморських регіонів може бути представлена схематично у вигляді горизонтальної зміни господарських смуг відносно берегової лінії моря на суші та на акваторії. Відтак, територію й прибережну морську акваторію ешелонують відносно берегової лінії – поділяють на різні за інтенсивністю господарського освоєння *господарські смуги*. Таке ешелонування може здійснюватися на основі відмінностей за інтенсивністю та видами господарського використання в межах території та акваторії, а також за густотою населення на суходолі. За цими ознаками можна виділити такі господарські смуги: приморську (фасадну), серединну (перехідну), периферійну (окраїнну) – на суходолі, та прибережну, територіальні води, виключну економічну зону – у бік моря.

Ешелонування акваторії має такий вигляд: вздовж узбережжя виділяється прибережна смуга, де спостерігається найбільша інтенсивність господарської діяльності; далі йде смуга територіальних вод до державного морського кордону, де відносно нижча інтенсивність господарського використання. Отже, розглянута схема природно-господарського ешелонування території приморських регіонів свідчить про наявність значної контрастності та нерівномірності рівня розвитку господарства між господарськими смугами, що необхідно враховувати при розробці програм соціально-економічного розвитку регіону та концепції управління природокористуванням у приморській смузі.

Природно-господарське ешелонування відображає загальні закономірності функціональної організації території регіонів, ієрархію інтегральних господар-

ських функцій. В той же час кожна господарська смуга має складну внутрішню структуру, що пояснюється диференціацією господарських функцій в межах кожної смуги, формуванням ядер їх максимальної концентрації. В зв'язку з цим стратегічним напрямком удосконалення територіальної організації господарства, оптимізації використання території та ресурсів є проведення *функціонального зонування території* кожної господарської смуги.

Найбільш складну функціонально-територіальну організацію має приморська смуга, де представлена найбільша кількість господарських функцій і де спостерігається найбільша їх конкуренція. Для приморської смуги чітке функціональне зонування є основним способом узгодження інтересів, збереження ресурсів та досягнення екологічного оптимуму, забезпечення нормальних умов життєдіяльності людей.

Функціональне зонування з одного боку є наслідком об'єктивного розвитку території, формування територіальної спеціалізації, з другого боку є суб'єктивним методом, який може сприяти досягненню раціональної територіальної організації господарства регіону. Основними принципами функціонального зонування території регіону є:

- принцип функціональної організації простору по відношенню до берегової лінії;
- принцип зменшення інтенсивності господарського використання з віддаленням від узбережжя, що є основою структуризації кожної господарської смуги відносно берегової лінії;
- принцип комплексного врахування природно-географічних особливостей, які породжують її ешелонування та осередкову концентрацію;
- принцип формування в результаті осередкової концентрації функціональних ядер, які представлені портово-промисловими комплексами;
- принцип неоднорідності основних параметрів демографічного, господарського навантаження, особливостей ресурсного потенціалу та економіко-географічного положення уздовж узбережжя, який визначає формування функціональних районів та окремих секторів в межах господарських смуг;
- принцип визначення пріоритетних функцій та їх раціональних поєднань для конкретних ділянок території;
- принцип необхідності територіального розмежування несумісних господарських функцій, створення буферних зон.

Отже, функціональне зонування дасть змогу зменшити конфліктність природокористування, забезпечити можливість застосування диференційованих підходів до організації природокористування в межах окремих функціональних зон. Відповідно до наведених вище принципів функціональне зонування передбачає виділення таких функціональних елементів:

1. На основі природно-господарського ешелонування виділяються функціональні смуги, які витягнуті вздовж узбережжя: приморська, перехідна, периферійна, прибережна, периферійна (прибережна);

2. Функціональних ядер першого, другого, третього порядків, які є осередками максимальної концентрації і конфліктності господарських функцій і представлені різного рангу портово-промисловими та промисловими центрами.

3. Функціональних районів, які виділяються на основі аналізу всіх господарських функцій та визначення поєднання декількох провідних функцій.

Для суходолу можна виділити такі основні функціональні райони: промислово-транспортні, транспортно-промислові, аграрні, аграрно-промислові, рекреаційно-аграрні, природоохоронні. Для акваторії функціональні райони можуть бути визначені на основі поєднання декількох основних функцій: транспортно-рекреаційні, транспортно-рибопромислові, рибопромислово-рекреаційні, природоохоронні, рекреаційні.

4. Визначення буферних зон між різними функціональними районами, розміри та конфігурація яких залежить від рівня конфліктності функцій та конкретних умов на місцевості.

Зниження територіальної конфліктності господарських функцій повинно забезпечуватися завдяки реалізації таких кроків: їх територіальне розмежування із створенням буферних зон на різних рівнях організації території (в масштабі функціональних смуг на рівні функціональних районів, в масштабі міст та функціональних районів на рівні мілкового зонування їх території); пошук можливостей спільного розвитку на основі взаємовигідного доповнення новими функціями, визначення пріоритетів та обмеження розвитку окремих господарських функцій в залежності від специфіки функціональних смуг та функціональних районів.

Отже, основним засобом забезпечення сталого розвитку приморських регіонів, удосконалення природокористування, на нашу думку, є проведення функціонального зонування території з врахуванням закономірностей природно-господарського ешелонування, фактору сумісності функцій, національних та регіональних пріоритетів розвитку господарства.

В приморських регіонах проживає 28,2% всього населення України. Протягом останніх 40 років цей показник має слабку тенденцію до зростання. При цьому слід враховувати і міграцію населення у самих регіонах, орієнтовану переважно на приморські смуги. Розглянемо окремі показники природокористування у приморських регіонах співставно з відповідними показниками країни.

Приморські регіони України володіють значним природно-ресурсним потенціалом (ПРП) [5]. Найбільш високий природно-ресурсний потенціал мають такі обласні регіони, як Донецький (12,3% природно-ресурсного потенціалу України), АР Крим (5,9%). Майже чотирма відсотками загальнодержавного ПРП володіє Запорізька область; частка Одеської області складає 3,7%, Херсонської – 2,9%, Миколаївської – 2,6%.

Компонентна структура ПРП приморських регіонів України має такі особливості (таблиця 1). Найбільшим природним багатством є потенціал земельних ресурсів, частка яких у сумарному ПРП Одеської, Херсонської, Миколаївської,

Запорізької областей перевищує чи дорівнює 50%. На цьому фоні різко виділяється Донецька область, де частка земельних ресурсів складає лише 16,8%, та АРК, де цей показник відповідає 39%.

Таблиця 1

Потенціал ресурсів приморських регіонів

Області	Частка від загальнодержавного ПРП (%0)						
	мінеральних	водних	земельних	лісових	фауністичних	природних рекреаційних	сумарний
Одеська	0,7	4,1	26,6	0,5	0,2	5,0	37,1
Миколаївська	0,8	6,8	19,5	0,1	0,3	1,7	26,2
Херсонська	0,5	6,7	19,6	0,3	0,3	1,9	29,3
АРК	6,0	11,5	23,2	1,1	0,2	17,6	59,4
Запорізька	8,0	7,8	19,4	0,3	0,3	3,3	39,1
Донецька	89,1	5,9	20,6	0,5	0,2	6,2	122,5

Донецька область вирізняється серед інших приморських регіонів найвищою часткою мінеральних ресурсів – 72,8%. Порівняно високу забезпеченість мінеральною сировиною має і Запорізька область (20,4%). В інших приморських регіонах цей показник складає 10 і менше відсотків.

Найбільше водних ресурсів серед даних регіонів мають Миколаївська (23,2%), Херсонська (22,7%), Запорізька (20%) області та АРК (19,3%). Серед цих регіонів Запорізька, Миколаївська і Херсонська області утворюють підгрупу регіонів, у складі ПРП яких поєднані земельні та водні ресурси.

Звичайно, одними з найголовніших і найвизначальніших для розвитку приморських регіонів є природно-рекреаційні ресурси. Регіонами з найбільшою їх часткою є АР Крим – 29,6%; Одеська – 13,5%. В інших приморських регіонах їхня частка складає 5-10%.

Природні курортно – рекреаційні ресурси Чорноморсько-Азовського узбережжя визначаються наявністю комплексу лікувальних і оздоровчих чинників: тривалого теплого періоду року, сприятливих умов погоди для масових видів рекреаційної діяльності, лікувальних властивостей клімату, піщаних пляжів, лікувальних грязей і рагіи приморських лиманів, мінеральних джерел.

Загальне використання земель в приморських регіонах характеризує таблиця 2. Сільськогосподарські землі складають 70% всіх земель, що свідчить про значне господарське використання земель в цих регіонах; при цьому більш інтенсивним воно є в Азовському регіоні (76,6%).

Таблиця 2

Використання земель в Чорноморському та Азовському регіонах

Використання земель	Чорноморський регіон		Азовський регіон		Загальне	
	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
Сільськогосподарські	2159	64,8	2067	76,6	4226	70,1
Землі під водою	472	1,4	367	13,6	839	13,9
Ліси і чагарники	346	10,4	77	2,9	423	7,0
Землі без рослинності	158	4,7	93	2,8	251	4,2
Землі під забудовою	129	3,9	76	2,9	205	3,4
Водно-болотні угіддя	58	1,7	8	0,3	66	1,1
Посушливі землі	10	0,3	12	0,4	22	0,3
Загальна площа	3333	100	2700	100	6033	100

У таблиці 3 наведені обсяги споживання свіжої та оборотної води у загальному її використанні. Показова велика амплітуда обсягів споживання свіжої води, яка у Донецькому та Запорізькому регіонах сягає 11-15% водокористування в Україні. Разом з тим у Миколаївській та Одеській областях рівень споживання свіжої води невисокий і становить 2-3% від водоспоживання в країні. Частка оборотної води у її загальному використанні достатньо висока і становить 70-97%.

Таблиця 3

Обсяги оборотної та повторно використаної води (2010 р.) [9]

Регіони	Спожито свіжої води,		Обсяги оборотної та повторно використаної води, млн.м ³	Частка оборотної води у загальному використанні на виробничі потреби, %
	млн.м ³	%		
Україна	9817	100	43183	89
Донецька	1467	14,9	7143	86
Запорізька	1099	11,2	9932	92
Миколаївська	184	1,9	3557	97
Одеська	325	3,3	163	70
Херсонська	770	7,8	50	70
АРК	764	7,9	388	79

За обсягами скидання забруднених зворотних вод у природні поверхневі водні об'єкти (таблиця 4) різко виділяється Донецький регіон, на який припадає майже третина таких стоків (31,5% від України). Високі обсяги забруднених зворотних вод дають Одеська (8,3%) і Запорізька (4,2%) області та АРК (5,5%). В цілому частка приморських регіонів у скиданні забруднених зворотних вод у природні поверхневі об'єкти перевищує 51% їх загальних обсягів. І це одна з головних проблем водокористування у приморських регіонах.

Таблиця 4

**Скидання забруднених зворотних вод у природні поверхневі водні об'єкти
(2010 р.) [9]**

Регіони	Усього млн. м ³	%	У тому числі		Частка у загальному обсязі скидання зворотних вод, %
			очищених	недостатньо очищених	
Україна	1744	100	312	1432	21,4
Донецька	550	31,5	17	533	36,6
Запорізька	73	4,2	4	69	8,5
Миколаївська	29	1,7	-	29	31,5
Одеська	145	8,3	56	89	47,9
Херсонська	2	0,1	2	0	2,4
АРК	96	5,5	43	53	40,5

Частка недостатньо очищених вод у загальних обсягах їх скидання лишається ще дуже високою в Одеській (47,9%), Донецькій (36,6%) та Миколаївській (31,5%) областях, а також в АРК (40,5%). Ці показники майже вдвічі перевищують пересічний рівень у країні.

До басейнів Чорного та Азовського морів відносяться такі крупні ріки, як Дніпро, Південний Буг, Дністер (таблиця 5).

Таблиця 5

Ріки та струмки Чорноморського та Азовського басейнів

Ріки	Дренована площа (%) Площа водозбору	Довжина річки (км)	Середні водні ресурси, км ³	Населення в басейні (%)
Дніпро	49	986	52,4	43
Південний Буг	11	806	2,9	8
Дністер	9	1352	10,7	13
Сіверський Донець	9	540	5,8	6
Кілійське гирло Дунаю	5	160	10,0	1
Струмки Чорноморського та Азовського басейнів	15	-	<2,0	7,8

Визначені внески головних економічних центрів у сумарне забруднення. Наприклад, майже половину забруднень Дніпра припадає на Кривий ріг (45,4%), 17,2% – внесок Києва, 8,7% – Запоріжжя, 5,3% – дніпропетровська. Понад третину забруднень української частини басейну Дунаю припадає на Чернівці (34,7%), значний внесок у загальне забруднення Ізмаїлу (16,5%), Сторожинця (12,6%), Ужгорода (8,7%).

У басейні Південного Бугу найбільші частки у забрудненнях мають Вінниця (24,7%), Кіровоград (22,7%), Вознесенськ (16,1%), Хмельницький (12,3%), Умань (11,6%). Головними забрудниками басейну Дністра є Надвірна (39% сумарних забруднень), Калуш (14,4%). У басейні Кальміуса найбільший внесок у забруднення поверхневих вод дають Макіївка (33,6%), Донецьк (28,5%), Маріуполь (14,1%).

Рівень забруднення атмосферного повітря характеризує таблиця 6. Загальна частка приморських регіонів у викидах забруднень у атмосферне повітря лишається високою – 37% всіх викидів в Україні. Разом з тим цей показник формується за рахунок Донецької області, яка продукує понад 1,7 млн т викидів забруднень в атмосферне повітря (25,2% всіх викидів в Україні). Подібна ситуація і з викидами діоксиду вуглецю. Сумарна частка приморських регіонів у викидах в атмосферу CO₂ становить близько 40% всіх викидів в Україні. З них понад 28 % забруднень продукує Донецький регіон, а 6,6% – Запорізький. Показово, що у цих областях у викидах діоксиду вуглецю дуже висока частка стаціонарних джерел забруднень (таблиця 6).

Таблиця 6

Викиди забруднюючих речовин і діоксиду вуглецю в атмосферне повітря (2011 р.) [6]

Регіони	Обсяги викидів, тис. т				Викиди діоксиду вуглецю, млн. т			
	усього	%	стаціонарними джерелами	пересувними джерелами	усього	%	стаціонарними джерелами	пересувними джерелами
Україна	6877,3	100	4374,6	2502,7	236,0	100	202,2	33,7
Донецька	1729,3	25,2	1525,9	203,4	66,2	28,1	63,6	2,6
Запорізька	341,2	5,0	229,3	111,9	15,5	6,6	14,1	14,1
Миколаївська	89,9	1,3	25,7	64,2	2,9	1,2	2,0	0,9
Одеська	173,8	2,5	30,5	143,3	5,3	2,2	3,4	1,9
Херсонська	74,9	1,1	5,8	69,1	1,3	0,6	0,4	0,9
АРК	130,1	1,9	32,9	97,2	2,7	1,1	1,5	1,2

Відносно не висока частка приморських регіонів у формуванні відходів (17% від їх річного накопичення в Україні). Високі обсяги утворення відходів має донецький регіон – 61,8 млн.т. або 13, 8 % від країни (таблиця 7).

Таблиця 7

Основні показники поводження з відходами (2011 р.) [6] (тис. т)

Регіони	Утворено	%	Утилізовано	Спалено	Видалено у спеціально відведені місця
Україна	447641,2	100	153687,4	1054,5	277106,8
Донецька	61762,3	13,8	19856,0	81,7	40571,9
Запорізька	6393,4	1,4	1700,3	33,4	2819,5
Миколаївська	3187,1	0,7	141,3	22,0	1962,6
Одеська	686,4	0,2	121,6	44,1	293,0
Херсонська	437,3	0,1	111,6	21,1	17,3
АРК	3548,6	0,8	291,9	15,3	2440,1

Більшу їх частину складають на спеціальних полігонах: по Україні в цілому – близько 62 %, у Донецькій області – 65,7% , Запорізькій – 44, 1 %, Миколаївській – 62,6 %, Одеській – 42, 7 %, АРК- 68,9%. Найбільш високі частки утилізованих відходів мають Донецька (32,1%) та Запорізька (26,6%) області. Але в цілому ситуація з утилізацією та складуванням відходів у приморських регіонах, як і у всій країні лишається напруженою.

Для екологічного оздоровлення Азово-Чорноморського басейну *необхідна кількісна і якісна оцінка головних видів господарської діяльності та річкового стоку.*

У таблиці 8 наведена бальна оцінка внеску різних видів господарської діяльності за основними видами забруднень у загальне техногенне навантаження прибережних акваторій Чорного та Азовського морів.

Таблиця 8

Типи та показники забруднень від різних секторів, що впливають на якість навколишнього середовища берегових зон Чорноморського та Азовського регіонів (в балах)

Види господарської діяльності	Мікро-біологічні забруднювачі	Постійні органічні забруднювачі	Радіоактивні субстанції	Важкі метали	Нафта	Нітрати	Осад	Сміття	Фізичні зміни природного середовища	Повітряні забруднювачі
Муніципальна	3	2	0	2	1	2	3	0	3	0
Промислова	0	2	0	3	3	2	1	2	2	3
Морські порти	1	1	0	2	3	2	3	2	3	2
Сільсько-господарська	0	3	0	2	1	3	1	1	2	1
Річковий стік	2	2	1	2	2	3	3	1	3	0

забруднення: 0 – відсутнє; 1- незначне; 2 – помірне; 3 – значне.

Найбільші зміни природного середовища у берегових зонах України спричиняє стік річок, портова діяльність та муніципальне господарство. Високі навантаження за цим показником дають також промисловість і сільське господарство (зрошуване землеробство). Головні забруднення різних видів пов'язані із стоком великих річок, морськими портами і промисловими вузлами, розміщеними у берегових зонах.

Участь приморських регіонів у формуванні природоохоронного фонду країни представляє таблиця 9.

Таблиця 9

**Площа об'єктів ПЗФ Чорноморського та Азовського регіонів
(на 1.01.2011 р.)**

Регіони	Площа об'єктів ПЗФ, тис. га		% фактичної площі ПЗФ від загальної площі регіону
	загальна	фактична*	
Донецька	918,7	91,8	3,5
Запорізька	149,1	121,9	4,5
Миколаївська	98,1	72,1	2,9
Одеська	154,6	144,3	4,3
Херсонська	272,7	224,2	7,9
АРК	150,8	150,6	5,8
Україна	3744,5	3458,9	5,7

*сумарна площа територій та об'єктів ПЗФ без урахування площі тих об'єктів ПЗФ, що входять до складу територій інших об'єктів ПЗФ.

Не зважаючи на високу концентрацію біосферних заповідників, національних та регіональних ландшафтних парків, різноманітних заказників, розміщених у берегових зонах України, загальна частка територій і об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ) не перевищує пересічного рівня в країні. Вона максимальна у Херсонському регіоні (7,9%) за рахунок понизь Дніпра і площ Чорноморського заповідника. Дещо перевищує середній рівень частка площ ПЗФ у Криму.

Висновки

1. Теоретичні розробки цієї статті змусили ввести деякі нові терміни, що відповідають природним та господарським особливостям приморських регіонів. Ці терміни відрізняються від тих, які давно адаптовані в природній географії.

2. Розроблені провідні принципи функціонального зонування приморських територій регіонів у відповідності з особливостями їх природи та господарства.

3. Зниження територіальної конфліктності господарських функцій повинно забезпечуватися завдяки реалізації таких кроків: їх територіальне розмежування із створенням буферних зон на різних рівнях організації території (в масштабі функціональних смуг на рівні функціональних районів, в масштабі міст та функціональних районів на рівні мілкового зонування їх території); пошук можливостей спільного розвитку на основі взаємовигідного доповнення новими функціями, визначення пріоритетів та обмеження розвитку окремих господарських функцій в залежності від специфіки функціональних смуг та функціональних районів.

4. Основним засобом забезпечення сталого розвитку приморських регіонів, удосконалення природокористування, на нашу думку, є проведення функціонального зонування території з врахуванням закономірностей природно-господарського ешелонування, фактору сумісності функцій, національних та регіональних пріоритетів розвитку господарства.

Список використаної літератури

1. *Генеральна схема планування території України*. – К.: «Діпромисто», 2000.
2. *Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки, затверджена Законом України від 21 вересня 2000 року* / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Відомості Верховної ради України. – 2000. – № 47.
3. *Національна доповідь про стан і перспективи встановлення національної мережі інтегрованого управління прибережною смугою морів в Україні* / [наук. керівн. О.Г. Топчієв]. – Київ–Одеса, 1995. – 159 с.
4. *Про екологічну мережу: Закон України від 24 червня 2004 року* / Верховна Рада України. – Офіц. вид.- К.: Відомості Верховної ради України. – 2004. – № 45.
5. *Руденко В.П.* Географія природно-ресурсного потенціалу України / В.П. Руденко. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2010. – 552 с.
6. *Статистичний щорічник України за 2010 р.* / [ред. О.Г. Осауєнко] – К.: Державний комітет статистики України, 2011. – 560 с.
7. *Топчієв О.Г.* Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики / О.Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт / Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, 2005. – 650 с.
8. *Black Sea Environmental Priorities Study. National Report of UKRAINE*. – United Nations Publications. – New York, 1998. p. 105.
9. *Викиди забруднюючих речовин та діоксиду вуглецю в атмосферне повітря (1990 – 2011 рр.)* [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua

References

- [1] Generalna shema planuvannya teritorii Ukraini. K.: Dipromisto, 2000.
- [2] Zagalnodержavna programa formuvannya nacionalnoi ekologichnoi merezhi Ukraini na 2000-2015 roki, zatverdzhena Zakonom Ukraini vid 21 veresnya 2000 roku. Verhovna Rada Ukraini. Ofic. vid. K.: Vidomosti Verhovnoi radi Ukraini. (47). 2000.
- [3] Nacionalna dopovid pro stan i perspektivi vstanovlennya nacionalnoi merezhi integrovanogo upravlinnya priberezhnoy smugoyu moriv v Ukraini, nauk. kerivnik O.G. Topchiev. 1995. Kiiv – Odesa.
- [4] Pro ekologichnu merezhu: Zakon Ukraini vid 24 chervnya 2004 roku. Verhovna Rada Ukraini. Ofic. vid. K.: Vidomosti Verhovnoi radi Ukraini. (45) 2004.
- [5] Rudenko V.P. 2010. Geografiya prirodno-resursnogo potentsialu Ukraini. Chernivci: Cherniveckij nacionalnij universitet.
- [6] Statistichnij schorichnik Ukraini za 2010 r., red. O.G. Osaulenko. 2011. K.: Derzhavnij komitet statistiki Ukraini.
- [7] Topchiev O.G. 2005. Suspilno-geografichni doslidzhennya: metodologiya, metodi, metodiki. Odesa: Astroprint.

- [8] Black Sea Environmental Priorities Study. National Report of UKRAINE. 1998. New York. United Nations Publications.
- [9] Vikidi zabrudnyuyuchih rechovin ta dioksidu vuglecyu v atmosferne povitrya (1990 – 2011 rr.) Derzhavna sluzhba statistiki Ukraini. www.ukrstat.gov.ua

Надійшла 11.02.2014 р.

А.Г. Топчиев, доктор геогр. наук, профессор
З.В. Титенко, канд. геогр. наук, доцент
А.Н. Шашеро, канд. геогр. наук, научный сотрудник
Одесский национальный университет имени И.И Мечникова,
кафедра экономической и социальной географии
ул. Дворянская, 2, Одесса, 65082, Украина

ПРОБЛЕМЫ РАЦИОНАЛЬНОГО ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ И ОРГАНИЗАЦИИ ТЕРРИТОРИИ ПРИМОРСКИХ РЕГИОНОВ УКРАИНЫ

Резюме

Стержневой проблемой организации территории для приморских регионов страны выступает рациональное хозяйственное использование. Основным средством обеспечения устойчивого развития приморских регионов, усовершенствования природопользования есть проведение функционального зонирования территории с учетом закономерностей природно-хозяйственного эшелонирования, фактора совместимости функций, национальных и региональных приоритетов развития хозяйства.

Ключевые слова: приморские регионы, природопользование, эшелонирование территории, экологические сети.

A. Topchiev, Doctor of GeoSci., professor
Z. Titenko, PhD, Associate professor
A. Shashero, PhD, scientific associate
Odessa I. Mechnikova National University
Department of economic and social geography
Dvoryanskaya st., 2, Odessa, 65082, Ukraine

PROBLEMS OF ENVIRONMENTAL MANAGEMENT AND ORGANIZATION OF THE TERRITORIES COASTAL REGIONS OF UKRAINE

Abstract

Pivotal issue of territory for the coastal regions of the country is the rational economic use of coastal areas, which some researchers have referred to as Coastal. The primary means of achieving sustainable development of coastal regions, environmental improvement is functional zoning laws with regard to natural and economic stepping-up, factor compatibility features national and regional priorities for economic development.

Keywords: coastal regions, natural resources, coastal zones, stepping-up of territory, network environment.